

Leesgoed

Hoe de maan aan zijn vlekken is gekomen

Rituelen en verhalen van de Ticuna-Indianen uit het Amazonewoud

Marita de Sterck

‘Pedro, ken je een verhaal over hoe de maan aan zijn vlekken is gekomen?’

Pedro Inácio Pinheiro Ngematücü, een belangrijke leider van de Ticuna-Indianen die al decennia lang ijvert voor het behoud van hun grond, taal en cultuur, knikt. ‘Je hebt het al gehoord?’

We zitten in hangmatten in Pedro’s paalwoning in Enepu, het dorp dat hij heeft gesticht nabij een wildrijk stuk tropisch regenwoud, op twee dagen varen van de meest westelijke Braziliaanse stad aan de Amazone. Een wishfull thinking scène uit mijn studententijd, een kwart eeuw geleden, toen ik dit en andere verhalen van de Ticuna-Indianen las in *Mythologiques* van Claude Lévi-Strauss.

Na algemene vragen (Wat zijn de mooiste/belangrijkste verhalen van de Ticuna? Welke verhalen krijgen jonge meisjes te horen als ze vrouw worden?) blijken vragen naar specifieke verhalen (vanuit uit de vakliteratuur) vaak erg lonend. Pedro genoot van de uitnodiging tot vertellen en kaatste ze ook terug. Zelf heb ik dus ook verteld, verhalen uit Vlaanderen en uit de gebieden waar ik research deed: hoe de modderduivels in de Rupel meisjes verslonden, hoe Brabo de hand van de reus afhakte, hoe de Saramakkaanse vrouwen God verzochten om de bevallingspijnen aan de man te schenken, hoe de menstruatie in de wereld kwam volgens de Piaroa-Indianen...

De Ticuna zijn geen onbekenden in de lage landen. In het Tropenmuseum staat een opstelling rond het ritueel dat ze houden als een meisje vrouw wordt: het Feest van het Nieuwe Meisje. In België heeft het MAS I Etnografisch Museum Antwerpen een indrukwekkende collectie maskers, maskerpakken, verentooien en muziekinstrumenten van de Ticuna. Deze collectie is relatief jong en sluit aan bij nog levende tradities. Dat schept mogelijkheden om ze te plaatsen binnen de hele praktijk van de kunstbeleving en om verhalen en commentaren te verzamelen bij de makers-gebruikers. Toen ik het plan opvatte om een bundel samen te stellen met verhalen uit de hele wereld die worden verteld in en rond initiatierituelen voor meisjes (*Bloei; 2010*), klopte ik bij dit museum aan met de vraag naar verwijzingen tussen hun objecten en orale verhalen. Al gauw groeide het plan om verhalen, opgenomen tijdens en rond het Feest van het Nieuwe Meisje, te koppelen aan de Ticuna-collectie en om een opstelling uit te werken waarin de verhalen zouden klinken. In november 2007 kreeg ik de kans om het ritueel bij te wonen en orale verhalen op te nemen. Ik heb mijn beeldmateriaal en deze verhalen intussen al losgelaten op heel wat jongelui uit de lage landen. Ook over de oceaan wekken ze beroering.

Naar het begin van de wereld

In en rond groeirituelen worden overal ter wereld sterke, uitdagende verhalen verteld: over de oorsprong van de wereld, de eerste mensen, de eerste rituelen, over hoe ziekte en dood in de wereld kwamen, over wat mensen onderscheidt van dieren en over wat mensen verbindt met de dieren, over het verschil tussen man en vrouw, over hoe seksuele intimiteit werd uitgevonden, over verboden grensoverschrijdingen en wat er gebeurt als er grenzen en taboes doorbroken worden. De oorsprongsverhalen worden vaak niet alleen verteld, maar ook in een dramatisch spel opgevoerd. Niet verwonderlijk want initiatierituelen laten een mens voor de tweede keer geboren worden, deze second birth wordt gezien als een hergeboorte in het

sociale en culturele weefsel. Met rituelen en verhalen begeleidt de Ticuna-gemeenschap die tweede geboorte, als met de handen van een ervaren vroedvrouw. De oorsprongsmythen van de Ticuna drukken op een unieke manier hun visie op de kosmos uit, ze verklaren hoe de mensen, dieren, planten, landschappen, dingen en gebruiken in de wereld kwamen. Hun eigen manier van leven en denken zit erin vervlochten. De verhalen hebben een groot filosofisch gehalte en ze vormen dan ook een voedingsbodem bij het herwaarderen en behouden van hun tradities. In oorsprongsverhalen duiken figuren op die de wereld hebben gesticht en ingrijpend veranderd: de **cultural heroes**, cultuurhelden, al is die term misleidend want het zijn doorgaans eerder cultuurstichters dan heldhaftige helden. Yoi en zijn broer Ipi zijn de belangrijkste cultuurstichters van de Ticuna. Ze zijn voortgekomen uit de gezwollen knieën van de schepper Ngutapa, die door wespen werd gestoken. Er zijn meer groepen die vertellen over geboortes uit een lichaamsdeel van een man, nadat hij er een steek of splinter in kreeg. Yoi viste op zijn beurt de Ticuna op uit de mythische wateren van de Eware, met zoete maniok als aas. Eware als de plaats van oorsprong keert terug in veel liederen en verhalen. Yoi leerde de Ticuna niet alleen hoe te overleven, vissen, jagen, het land bewerken, maar hij leerde hen ook hoe ze zich moesten organiseren en hoe ze hun rituelen moesten houden. De broers begeren allebei het meisje uit de vrucht van de Umari-boom. Yoi neemt haar tot vrouw, verstopt haar voor zijn broer, maar op een gewiekste manier en met humor kan Ipi haar verleiden. Deze scène kan bij vertellessies ook aan de andere kant van de oceaan op geconcentreerde aandacht rekenen.

Verhaalfragment: Het meisje van de Umari-vrucht

Gedurende vier dagen bracht Yoi het meisje van de Umari-vrucht elke nacht naar zijn hangmat om in stilte met haar te spelen. Elke keer verstopte hij haar voor zonsopgang in zijn benen fluit. Maar de vijfde nacht moest het meisje van de Umari-vrucht lachen. De kleine slakkenhuisjes, die aan haar armbanden hingen, rinkelden.

'Broer,' vroeg Ipi meteen, 'met wie ben je daar aan het lachen?'

'Het is niets,' antwoordde Yoi. 'De bezem lachte omdat ik 'm kriebelde.'

Ipi stond op, pakte een bezem, bond er een band met kleine slakkenhuisjes rond, ging met de bezem in zijn hangmat liggen en kriebelde de bezem.

'Broer,' kloeg hij, 'deze bezem lacht niet!'

Yoi antwoordde. 'De mijne wel.'

De volgende nacht hoorde Ipi weer een meisje lachen.

'Broer,' vroeg Ipi, 'wie lacht er?'

'Het is niets,' antwoordde Yoi. 'De maalplank lachte omdat ik ermee speelde.'

Ipi stond op, pakte een maalplank, nam die mee in zijn hangmat liggen en speelde ermee. 'Broer,' kloeg hij, 'deze maalplank lacht niet!'

Yoi antwoordde. 'De mijne wel.'

Het meisje van de Umari-vrucht was nu de vrouw van Yoi. Maar nog altijd verstopte hij haar voor zonsopgang in zijn benen fluit zodat zijn broer Ipi haar niet zou zien. Maar Ipi was ervan overtuigd dat zijn broer een vrouw had. Ipi ging overal op zoek naar haar. Op een dag, toen Yoi op jacht was, schoot Ipi met zijn pijl en boog veel kleine visjes. In een grote potscherf zette hij de visjes op het vuur. Toen de scherf heet werd begonnen de visjes rond te springen. Ipi danste rond het vuur. Ook zijn penis danste op en neer. Het meisje van de Umari-vrucht zag dit tafereel vanuit haar schuilplaats en ze kon haar lach niet inhouden. Ipi stopte met dansen en keek rond, zijn oren gespitst. Toen hij niets meer hoorde, danste hij verder. Opnieuw schoot het meisje van de Umari-vrucht in een lach. Deze keer ontdekte Ipi haar in haar schuilplaats, de benen fluit.

Ipi trok haar uit de fluit. Hij bedreef de liefde met haar en probeerde haar nadien weer in de fluit te stoppen. Maar dat lukte hem niet want het meisje van de Umari-vrucht was al zwanger en begon te zwellen.

Ipi plukte wat vruchten van de Paxiuba-palmboom en wreef het topje van zijn penis met de witte kleurstof in. Hij liep naar zijn broer Yoi toe en verkondigde, wijzend naar het witte goedje: 'Zie je dat ik nog nooit de liefde heb bedreven!'

Maar Yoi wist meteen wat er wel was gebeurd...

Het meisje van de Umari-vrucht blijft haar honger naar Ipi uitdrukken. Ook in de liefde is kiezen verliezen, ze heeft de ene en mist de andere. Een terugkerend thema in veel oorsprongsverhalen is de hunker naar voedsel en naar liefde, het menselijk verlangen, het tekort dat we willen vullen en dat het begin vormt van kunst en cultuur, ook van verhalen vertellen.

Als ik in klassen voortgezet onderwijs aankondig een scheppingsverhaal te zullen vertellen zijn de reacties nooit enthousiast. Als ik vertel dat het uit het Amazonewoud komt, kijken enkelen al met andere ogen. Ik heb intussen geleerd om dit verhaal patsboem op zich te laten 'werken' en slechts op vraag mondjesmaat context aan te dragen. Ik ben wel nieuwsgierig naar wat hen raakt. In dit verhaal appreciëren ze de hilarische humor, de erotische kwaliteiten, het thema van de last van het kiezen in de liefde, ... Ze vinden dat het over het 'echte' leven gaat en voelen intuïtief dat ze ook veel niet begrijpen. Zelfs een onderzoeker moet toegeven dat-ie nooit alles begrijpt, maar dat staat de werking niet in de weg. Precies vreemde verhalen, die op ons af komen van op een grote afstand, kunnen ons aanzetten tot interpreteren vanuit ons diepste zelf.

Brave meisjes in de hemel

Bij initiatierituelen worden ook verhalen verteld over voorbeeldfiguren. Jongeren worden dan uitgenodigd om in hun voetsporen te stappen. In het verhaal over de respectvolle jonge moeder gaat een groep Ticuna-Indianen op reis door het woud. Een jonge vrouw die voor het eerst zwanger is, baart onderweg haar eerste kind. Ze respecteert de voedseltaboes en overleeft daardoor een aanval van de woudgeesten. Haar reisgezellen worden met huid en haar verslonden. Later doden de andere Ticuna deze kannibalistische geesten. Ze bekijken de lichamen zorgvuldig, om maskers en maskerpakken te maken naar hun gelijkenis. Gemaskerde Ticuna treden tijdens het ritueel op, ze belagen het meisje, maar de vrouwen en verwanten beschermen haar.

De jonge vrouw in dit verhaal overleeft dankzij twee eigenschappen : haar eigen vruchtbaarheid en haar respect voor de vruchtbaarheid van het woud. Om die twee eigenschappen is ze een modelfiguur voor jonge meisjes die net vruchtbaar zijn geworden. Dit verhaal geeft mooi weer hoe de Ticuna IN het woud leven, niet ernaast of erboven.

De dreiging van de woudgeesten, die niet alleen de meisjes maar de hele gemeenschap in gevaar brengen, keert in vele griezelverhalen terug: een meisje dat tijdens het ritueel inslaapt, wordt door zwarte sprinkhanen opgevreten. Dronken gasten halen een meisje te vroeg naar uit haar afzondering, een woudgeest ontvoert haar, zuigt haar vlees en bloed op. Slechts haar leeg vel met droge botten wordt gevonden. Dat beeld van een leeggezogen meisjeslichaam keert vaak terug. Het is het absolute tegendeel van waar het in dit ritueel om gaat : een gezond vruchtbaar lichaam. Ook bij ons circuleren 'verhalen' over uitgeteerde meisjes. Het was een 16-jarige die me een intrigerende link suggereerde: Nolita. In die veelbesproken campagne fotografeerde de bekende Benneton-fotograaf Oliviero Toscani het anorectische Franse model Isabelle Caro. En dat ontluisterende verhaal brengt onze verhalenmachine You Tube.

En stoute meisjes overal

Ongehoorzame meisjes zijn populaire personages in waarschuwingsverhalen. Ze negeren alle goede raad, verlaten het dorp en trekken het donkere woud in. Daar botsten ze op een ongetemd wezen, groot, sterk, wellustig, mannelijk, klaar om ze te bespringen en te verslinden. Ook in Vlaanderen en Nederland hebben we zo'n verhalen. Ze sporen aan tot gehoorzaamheid, maar ze zijn tegelijk spannend en pikant. Veel oude volkssprookjes die in West-Europa werden verteld, waren oorspronkelijk ook behoorlijk pittig. Erotiek en agressie werden weggesnoeid in meer preutse tijden, zeker in bewerkingen voor kinderen. Wie weet nog wat de wolf echt met Roodkapje en haar grootmoeder uitspookte? Wat er volgde nadat de prins Doornroosje kuste (en dat kind maar bleef slapen!)? De Ticuna vertellen nog wel voluit, over het volle leven, aan een publiek van jong en oud. Wel blijkt dat er ook daar, zoals op vele plekken overal ter wereld, minder dan vroeger verteld wordt, en dat kostbare verhalen voor de volgende generaties verloren dreigen te gaan.

Oma, waarom heb je zulke grote ogen, oren, neus, mond, tanden, ... ?

Een van de indrukwekkendste Ticuna-maskers, met grote oren, ogen, tanden en penis, stelt Oma voor, de vader van de wind, een geest uit het woud. Oma kan met zijn penis zelfs de bomen omver blazen. De gemaskerde die tijdens het ritueel met dit pak optreedt, heeft het op de vrouwen en de meisjes gemunt. Oma's optreden maakt duidelijk hoezeer de veiligheid van het dorp en beschermende relaties te verkiezen zijn boven het donkere woud, maar ook hoeveel levenbrengende krachten er in datzelfde ongetemde woud huizen. Monsterlijke creaturen duiken vaak op in initiatierituelen en –verhalen. Uiteraard zijn ze geweldige verhaalfiguren, maar ze laten ons ook nadenken over de grenzen van het menselijke. Maskers vergroten de dingen uit, ze kunnen gedaanteveranderingen en dubbelheid op een heel eigen manier uitdrukken. Daarom spelen ze niet zelden een grote rol in initiatierituelen. Waar woorden tekort schieten, nemen maskers het over.

Een beest in bed

Jonge mensen leggen zelf de link tussen Oma, Roodkapjes wolf, Belles Beest... Op een van zijn bekendste gravures laat Gustave Doré Roodkapje met losse haren en blote arm (niet niks in die tijd) in vervoering naar de wolf staren met wie ze de lakens deelt. De prent hoort bij de versie van Roodkapje die de Franse sprookjesverzamelaar Charles Perrault opnam in: *De sprookjes van Moeder de Gans*. Perrault voegde een moraal bij dit verhaal, waarin hij jongedames op rijm waarschuwde voor al te beestachtige heren. In veel Ticuna-verhalen wordt ook gewezen op het belang van de partnerkeuze. In *Cimidyue en de vlinder* wordt verteld wat er gebeurt als een meisje weggaat met een man die niemand kent. Cimidyue neemt een groot risico. Haar partner blijkt een gevaarlijke egoïst, erger dan een beest, maar het dorp neemt haar weer liefdevol op na haar escapade en ze krijgt haar wraak én haar ritueel. In een aantal verhalen gaat het over een partner die een dier in transformatie blijkt. In Epepu vertelde Jordao, Pedro's schoonvader, die zich voorstelde als: 'de beschermer van zwangere vrouwen en pasgeborenen' me een schitterend waarschuwingsverhaal dat begint met de zin: 'Er zijn mensen die met iedereen en alles in de hangmat zouden duiken...' Muisstil wordt de woeligste klas als deze openingszin weerklinkt. Doorgaans lopen de verhalen waarin animale personages meisjes verleiden en optreden als eerste bruidegom, niet slecht af. Maar wat altijd en overal gruwelijk afloopt is een partner die veel en veel te dichtbij staat.

Verhaal : Hoe de maan aan zijn vlekken is gekomen

Er was eens een bloedmooie jonge vrouw.

Nacht na nacht werd ze in haar hangmat bezocht door een man die de liefde met haar bedreef, maar in het donker kon ze hem niet zien.

Ze wou natuurlijk weten wie haar minnaar was.

Ze bestreek haar handpalmen met blauwzwarte genipapo-verf.

Na het vertellen antwoordde Pedro instemmend op mijn vraag of dit het soort verhaal was dat het meisje tijdens het feest te horen kreeg. Overal ter wereld wordt in en rond initiatierituelen verteld hoe geen individu, geen familie, geen gemeenschap incest overleeft. Deze psychologische waarheid wordt door veel groepen ritueel en narratief benadrukt op het moment dat jongeren lichamelijk onthuilen. Dit zijn verhalen die de weerbaarheid van jonge mensen kunnen versterken, die duidelijk maken waar de grenzen liggen. Tegelijk richten deze verhalen zich ook tot oudere generatie: ken uw plaats, bewaar afstand van de zoon, de dochter, die de volwassen lichamelijke liefde elders, op afstand van het gezin, moet zoeken. Dat liefhebben gaat om kunnen loslaten keert in veel initiatierituelen en verhalen terug. Het gaat niet alleen om de groei van de jongeren, ook ouders en grootouders groeien mee. Je hoort ook hier een speld vallen als dit verhaal is verteld. Het spreekt. Veel wordt gezegd, veel niet gezegd. Het werkt, ook zonder analyse of bespreking. Het katapulteert een basisthema in ons gezicht dat geen groep, geen individu onberoerd laat.

Over dit verhaal zegt Lut De Rijdt, psychiater-psychoanalytica, diensthoofd adolescentenafdeling universitair centrum St Jozef, Kortenberg: ‘De relatie tussen incestfantasieën (minnaar, sterke man), incestverbod en seksuele rijpheid (menstruatie) wordt intrigerend weergegeven. Wanneer het incestverbod geïnternaliseerd is en de broer een symbool is geworden (de vlekken in de maan) kan het meisje vruchtbaar zijn en menstrueren. De waarde voor pubers van bij ons bestaat erin dat ze op een weinig expliciete manier met de dingen des levens in contact komen. Die verhalen zijn zoets als poëzie, maar dan misschien makkelijker herkenbaar. Suggestief op een niet hermetische manier.’

De verhalen en rituelen van de Ticuna kunnen op veel manieren gehoord worden, omdat ze zo rijk zijn. Veel zit verborgen tussen de lijnen en plooiën, wat ruimte laat voor eigen invullingen. Verhalen en rituelen kunnen jongeren laten thuis komen in hun nieuwe lichaam en in de volwassenheid, maar alleen als ze volop kansen krijgen om eigen betekenissen te zoeken.

Misschien mogen beelden en symbolen veranderen als ze grenzen overschrijden, als ze reizen door tijd en ruimte, van het Amazonewoud naar ons en mogen ze hier andere gevoelens en gedachten uitlokken, die voortkomen uit andere manieren van samen leven en denken.

In de verhalen en rituelen van de Ticuna wordt tegelijk verhuld en onthuld, tegelijk getroost en angst aangejaagd. Er wordt opgegaan in chaos én in orde, er worden werelden vernietigd én vernieuwd. Er wordt een nieuwe generatie uitgevonden én er wordt aanvaard dat een deel is voorgezegd door de vorige generaties.

In hun verhalen geven de Ticuna ook vorm aan de manier waarop ze hun lichaam en hun wereld vroeger bewoonden, nu bewonen en ook morgen nog wensen te bewonen, over de generaties heen. Ze drukken hun gemeenschappelijke toekomstdroom uit, hun verlangen om te mogen voortbestaan in eigenheid. Deze droom wordt door de realiteit bedreigd. Wereldwijd gaat er terecht veel aandacht naar de milieurampen die dreigen omdat we onzorgvuldig omgaan met het Amazonewoud en haar bewoners. Maar ook de culturele rampspoed die ons zou treffen zou immens zijn. Naast de biologische diversiteit zit er in het Amazonewoud ook een rijkgeschakeerde rituele en verhalende verscheidenheid, die ook voor ons van onschatbaar

belang is, zelfs al begrijpen we niet alles. Wat verbazing wekt heeft grote slagkracht omdat dit het vanzelfsprekende, het vastgeroeste kan doorbreken. In het ervaren van het vreemde, in een gevoel van bevreemding botsen we op onszelf. Wie zich wil laten beroeren door deze verhalen, zal in de spiegel kijken. Met welke verhalen heten wij de nieuwe generatie welkom? En wat vertelt dit over ons? Of hoe deze verhalen en rituelen ook gaan over mij en over u.

Boeken van Marita de Sterck

De hondeneters (Querido, 2009) 13+ Opgroeien tijdens WO I

Bloei, 60 volksverhalen uit de hele wereld die van meisjes vrouwen maken (Meulenhoff I Manteau, 2010) editie volwassenen

Stoute meisjes overal, volksverhalen over liefde en lef (Manteau-Jeugd, 2010) 14+.

Niet zonder liefde (Querido, 2013) 14+ Opgroeien, Parkour, Freerunning, initiatie

Beest in bed, Negen echte volkssprookjes, met prenten van Jonas Thys (De Bezige Bij, 2013) 14+ en volwassenen

Valavond (Querido, 2014) 14+ Opgroeien tijdens WO II

Vuil vel, veertig Vlaamse volkssprookjes (De Bezige Bij, 2015), 12+ en volwassenen

Op Vimeo staat een filmpje waarin Gentse jongeren uit diverse culturen vertellen over wat de wereldverhalen uit Bloei/Stoute meisjes overal met hen doen: <http://vimeo.com/38093511>